

STEFAN PLAGGENBORG • Tarihe Emretmek

STEFAN PLAGGENBORG 1956 doğumlu. Freiburg Üniversitesi'nde doktora yaptı. Temel uzmanlık alanı Rusya ve Sovyetler Birliği tarihidir. Şiddet ve otoriter rejimlerle ilgili çalışmalara da eğilmektedir. Bochum Ruhr Üniversitesi Doğu Avrupa Tarihi bölümünde profesördür.

Ordnung und Gewalt. Kemalismus-Faschismus-Sozialismus
© 2012 Oldenbourg Wissenschaftsverlag GmbH, Münih

İletişim Yayınları 2086 • Araştırma-İnceleme Dizisi 348
ISBN-13: 978-975-05-1676-4
© 2014 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2014, İstanbul

EDITÖR Tanıl Bora
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Serdar Aysu
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Remzi Abbas
DİZİN Emre Bayın
BASKI ve CILT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

STEFAN PLAGGENBORG

Tarihe Emretmek

Kemalist Türkiye - Faşist İtalya -
Sosyalist Rusya

Ordnung und Gewalt
Kemalismus-Faschismus-Sozialismus

ÇEVİREN Hulki Demirel

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	7
TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ	9
GİRİŞ	13
BİRİNCİ BÖLÜM	
“UZAK AKRABALAR”	27
Karşılaştırma üzerine	27
Ötekine bakışlar	45
İKİNCİ BÖLÜM	
DİKTATÖRLÜĞE GİDEN ÜÇ YOL	91
Türkiye’de ulus ve devlet	91
Rusya: Ulus veya sınıf	113
Faşist sentez	131
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
YENİ REJİMLER VE DÜZENLER	143
Savaşan taraflar	143
İstikrar evreleri	158
Yeni düzenler	181
Korporatizm ve devletçilik	194

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

“BÜYÜK ADAMLAR” VE LİDER KÜLTÜ	217
Köken ve kariyerler	217
Yükselme ortamları	229
Karizma yerine <i>chuzpe</i>	241
Ölü liderler	276

BEŞİNCİ BÖLÜM

BASKININ DİNAMİKLERİ	287
İki türlü iç savaş	287
Faşist pogromlar	315
Şiddet rutininin biçimleri	332
Toplumsal pratik olarak şiddet	364

ALTINCI BÖLÜM

DEVLET VE DİN	377
Anti-klerikal ve ateist muhalefetler	377
Devletle dinin ayrılması	398
Kilise ve faşist devlet	426
Din ve ulus	435

YEDİNCİ BÖLÜM

DİKTATÖRLÜKTEN ÇIKIŞIN ÜÇ YOLU	451
İtalya: Hesaplaşma, demokrasi ve kötü hafıza	451
Sovyetler Birliği: Zehre bulanmış zafer	456
Türkiye: Kitleler geliyor	464
KAYNAKÇA	477
İSİM DİZİNİ	509

GİRİŞ

Bu kitap, 20. yüzyılın ilk yarısında fiilen hayata geçirilmiş üç siyasi rejimi karşılaştırıyor: Türkiye'deki Kemalizmi, İtalya'daki faşizmi ve Sovyet sosyalizmini. Bu karşılaştırma fikrinin nasıl oluştuğunu okurların da bilmesi gerekir.

Her şey bir gözlemlerle başladı: Yazar, aşağı yukarı aynı uzunlukta bir zaman dilimini geride bırakmış iki düzenin, bugünün Rusya'sı ve Türkiye'sinin, kazanımlarını zamanın tanığı olarak gözlemledi. Bu kazanımların aranması gereken yerler ülkelerin başşehirleri ya da Rusya'daki Nižnij Novgorod veya Türkiye'deki Bursa gibi büyük endüstri veya yönetim merkezleri değil daha ücra köşelerdi; geçen yüzyılın medeniyet nimetlerinin ulaşmakta hiç acele etmediği taşraydı. Örneğin Moskova'nın 260 km. güneydoğusunda, Rusya'nın kalbinde yer alan Pronsk'da, Rjazan bölgesindeki 4.000 nüfuslu bu küçük şehirde aramak gerekiyordu bu kazanımları. Pronsk, 16. yüzyılda bir sınır kalesi olarak tahkim edilmiş, Ortaçağ'dan kalma yazılı kayıtlarda adı geçen, bugünkü başkentten eski bir şehir, yani görkemli olmasa bile bir tarihi geçmişi de var. Şehir kısmen geç 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlarından kalma harap ahşap evler ve kısmen de Sovyet döneminin bir örnek binalarından oluşuyor. Evlerin çoğunda içme suyu yok, keza kanalizasyon da; elektrik

sık sık saatlerce kesiliyor, toprak üstünden geçirilmiş de olsa bir gaz şebekesi evlere hiç olmazsa enerji taşıyor. İnsanlar Sovyet döneminde genellikle, kolhozda çalışıyorlarmış. Sovyetler Birliği'nin çökmesinin ardından terk edilen kolhoz bugün harap durumda, ahırların ve ambarların damları göçmüş. İş bulmak pek mümkün değil; alkolizm göze çaracak derecede yaygın; dükkânlarda sunulanlar, hüzün verici biçimde en elzem olanlarla kısıtlı; yerel tarihten ve halk sanatından birkaç parçanın sergilendiği küçük bir müze var, müzenin tam ortasında bir Stalin büstü duruyor, ama göze çarpar bir şekilde yerleştirilmiş, sanki nereye oturtacaklarını bilememişler gibi görünüyor. Bir zamanlar aynı zamanda bölgenin en zengin toprak sahibi de olan bir demiryolu patronunun Çarlık döneminin son yıllarında yaptırdığı oturaklı, üç katlı, tuğla okul binası 1960 yıllarında yıkılıp tuğlalarından, iş makineleri yardımıyla, yakınlardaki nehrin kıyısına inen kırma taş bir yol oluşturulmuş. İlk kışın sonunda karların erimesiyle perişan olan bu yol gibi yine aynı zenginin Birinci Dünya Savaşı'ndan evvel yaptırdığı elektrikli sokak aydınlatmasının da yerinde bugün yelller esiyor. Yıkılan eskisinin yerine yeni bir okulun yapılması yıllar almış, yeni okul bugün küçük bir kütüphaneyi de barındırıyor. Sovyet döneminde kapatılmış kilise tekrar açılmış. Kısaca, şehir komünist modernleşmenin, eğer sadece zahiri nitelikleriyle ölçecek olursanız, pek de ikna edici olmayan bir örneği.

Güzelyurt, Pronska'ya aşağı yukarı aynı büyüklükte bir kasaba. Orta Anadolu'da, Ankara'nın yaklaşık 250 km. güneydoğusunda, Kapadokya bölgesinde. Belediye binası, okul ve cami kasabanın odağındaki binalar, hepsi iyi durumda. Pek de göze çarpmayan turistik altyapı son senelerin kazanımı, yani Kemalizmin hanesine kaydedilmemesi gerekir. Yerleşimin içme suyu ya da kanalizasyon şebekesinin olmaması tahayyül bile edilemez, böyle bir olasılığın ima edilmesi bile ya insanların yüzlerine merhametli bir gülümseme yerleşmesine neden olur ya da Avrupalıların bitmek bilmeyen önyargılarına karşı bir öfkeye sebebiyet verir. Şehir ahalisi zanaat, ticaret ve tarımdan çıkarıyor ekmeğini, zengin değil. Şehir bir küçük kütüphane ba-

rındırıyor, yerel müzesi yok ama erken dönem Hıristiyan geçmişinden izler her köşede görülebiliyor. Dükkânlardan her şey satın alınabiliyor. Onlarca yıl evvel bu diyarlardan sürülmüş Rumların evleri hâlâ ayırt ediliyor, bazıları harap durumda. Onlar gönderilene kadar şehrin ismi Karbala'ymış. Her gün gelen gündelik gazeteleri kahvede okumak mümkün, Pronska'da böyle bir kahve yok, gündelik gazete de keza yoklar listesinde. Dükkân kasalarının ve tezgâhlarının arkasındaki duvarlarda hep çelik mavisi gözleriyle Atatürk, gözü üstünüzde, pazarın kurulduğu meydana da bir büstü var. Güzelyurt, çelişkiler içeren fakat zahiri nitelikleriyle ölçüldüğünde nispeten başarılı bir modernleşmenin örneği.

İş sadece bu izlenimlerle kalamazdı. Sovyetler Birliği tarihi konusunda bilgi sahibi olup bu gözlem noktasından Türkiye'deki gelişmeleri takip eden bir kişi, Türklerin bu nispi başarısının ardında yatan sırrın ne olduğunu ister istemez kendisine soracaktır. Tarihçiler için bu başarının sırrını çözmek aynı zamanda onun tarihini de kavramak anlamına gelir. Türkiye de Sovyetler Birliği de Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra başlayan ve yepyeni bir geleceğe açılacağı düşünülen bir ilerleme süreci yaşadılar. Yöntemler otoriterdi. Bu nedenle Türkiye'nin tarihsel gelişiminin diğer otoriter rejimlerle karşılaştırarak daha iyi konumlandırılabilceğini düşünmek mantıklı olacaktı. Böyle bir karşılaştırma için ilk akla gelen ülke tarihsel paralellikler nedeniyle Sovyetler Birliği oldu. Kemalistler için kuzey komşularına yakın bir önem taşıyan faşist İtalya da hızla resimdeki yerini aldı ve böylelikle karşılaştırma üç otoriter rejimin oluşturduğu bir üçgenin hikâyesine dönüştü.

Avrupalı kimlik bilincinin kendini algılayışında akıl karışmalarına yol açacak gözlemler de eklendi yukarıda belirtilen faktörlere. Birincisi: Pronska'daki durumun tasviri Rusya'nın geri kalmışlığına dair medenileşmeye dair kalıp yargıyı bir kez daha teyit etmiyor muydu; zaten Orta ve Batı Avrupalılar, Yeniçağ'ın başlarından beri bu tarz medeniyetsizliğe anlam veremeyerek rahatsızlık hissetmemişler miydi? Buna karşın durum "vahşi" Türkiye'de farklıydı, zamanın tanıklarına Orta Anado-

lu dahi daha Avrupalı, daha tanıdık gelmişti. Britanyalı tarihçi Arnold Toynbee, 1923 yılında Ankara'da Fransız İhtilâli'nin ruhunun hissedildiğini ve 1789-1795 arasında Paris'te yaşananları bilmeden yeni Türkiye'nin anlaşılmasının mümkün olmadığını yazıyordu.¹ İkincisi, meselenin daha da önemli yönüydü: Avrupa'yla karşılaştırıldığında umutsuzca geri kalmış bir ülkeyi on seneden uzun süren bir savaştan, korkunç sosyal kırılmalardan, maddi yıkımdan ve Hıristiyan nüfusun büyük kısmının kökünün kurutulmasından ve zorla gönderilmesinden sonra, 20. yüzyılın ilk yarısının iki büyük zıt kutbuna, yani komünizm veya faşizme taşımak yerine, demokratik bir hukuk devleti olma yolunda gelişmesine imkân verecek bir yörüngeye oturtmak muazzam bir tarihsel başarı değil miydi? Ne İtalya'da ne de Sovyetler Birliği'nde, ne faşizm ne de Sovyet sosyalizmi çerçevesinde düşünülebilir olanaklardı bunlar. Bu arada şunu da göz önünde tutmalıyız ki Türkiye'deki bu geçişin [1946-1950, çok partili hayata geçiş] öncesinde, İtalya'da 1943/45 ve Sovyetler Birliği'nde 1991'de yaşananların aksine, halihazır kurum ve yöntemlerin tamamen çökmesi gerekmemiştir. Her ne kadar Sovyetler Birliği'nde göz ardı edilemeyecek devamlılıklar görülse de, bu iki ülkede yeni düzenin kurulmasının önkoşulu çöküş olmuştu.

Üçüncüsü: 1918'den sonra Avrupa'da kurulan yeni devletlere bakıldığında hepsinin Birinci Dünya Savaşı'nın sonuçlarından muzdarip olduğu açıkça görülür. Çözülmemiş ulusal ve sosyal sorunlar, keza sınır anlaşmazlıkları bu devletleri ve toplumlarını büyük krizlere sürüklemiş ve tek istisnayı oluşturan Çekoslovakya'nın dışında otoriter ve ırkçı rejimlerin ortaya çıkmasına yol açmıştı. Eğer Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönem, üstelik sadece Avrupa'nın doğusuyla sınırlandırmadan, anti-liberal ideolojiler ve hızla yok olan demokrasilerin çağı olarak, genç demokrasilerle otoriter düzenlerin ölümüne yarıştığı seneler olarak tanımlanabilirse ve bu yarış İtalya'dan İspanya'ya, Almanya'dan Doğu ve Güneydoğu Avrupa ülkelerine ka-

1 Arnold J. Toynbee/Kenneth P. Kirkwood, *Turkey*, Westport, Conn., 1926, s. 129 [*Türkiye Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, Örgün Yayınları, İstanbul, 2009].

dar birçok Avrupa devletini ve toplumunu bölüp parçaladıysa, Avrupa'da sadece az sayıdaki ülke, kabaca ifade etmek gerekirse Batı ve Kuzey Avrupa, demokratik anayasalarını koruyabilseyse, Kemalist Türkiye'nin yolunu bu tarihsel çerçeve içinde anlamaya çalışmak gerekir. Bütün Avrupa ülkeleriyle karşılaştırıldığında Türkiye açık ara en fakir olanıydı, savaşta adanıklı hırpalanmıştı ve iktisaden perişan durumdaydı. Ama buna rağmen, genellikle Avrupalı olarak nitelendirilen yolu tutturdu – gerçi her zaman çizgisinden şaşmaz ve kararlı görüldüğü söylenemezdi ama Avrupa'nın büyük kısmının sırt çevirdiği hedeflere ulaşma çabasını gösterdiği muhakkaktı. Tarihsel süreçler arası tuhaf bir asimetri hüküm sürüyordu: Türkiye Avrupa'nın büyük kısmının ya hiçbir zaman hedeflemediği ya da artık hedeflemekten vazgeçtiği bir şekilde Avrupalılaşmak istiyordu. Roma, Berlin ya da Moskova'dan bakıldığından eski moda bir Avrupalılaşmaydı Türkiye'nin hedeflediği.

Dördüncüsü, İtalya ve Sovyetler Birliği (keza Almanya) gibi farklı şekillerde Hıristiyan, Avrupalı ve ikameci modernleştirici devletler akıl almaz derecede barbar diktatörlüklere dönüşürken; Müslüman ve diğerleriyle karşılaştırıldığında had safhada geri kalmış bir ülkenin, geçmişinde azınlıkların acımasızca baskı altında tutulduğu, tehcir ve yok edildiği vakalar bulunmasına rağmen böyle bir dönüşüm yaşamaması aklımızı karıştırmalı mıdır? Türkiye Cumhuriyeti, modernleşme süreçlerinin muhakkak cebir kullanarak hayata geçirilmesi gerektiği teşhisine uyuyor muydu? Gelenekle köprülerini atan her modernleşmenin başarısızlığa uğrayacağı türünden kesin hükümler, Stalinizmin tarihini bilenlerin dikkatini çekecektir. Kemalizm geleceğin temsil ettiği neredeyse her şeyle köprüleri attı ama Rusya'daki gibi insan yiyen bir tiranlığın oluşmasına neden olmadı. Modernleşmedeki başarıya bakacak olursak, kitabın ilk satırları bize yeterince karşılaştırmalı ipucu sunmuştu.

Fakat Türkiye'yi, Avrupa'nın önemli bir bölümünün diktatörlüklere yol açtığı, kaçınılmaz gibi görünen bir faşizm veya komünizm ikilemine sürüklendiği ve uygun adım İkinci Dünya Savaşı felaketine doğru ilerlediği bir dönemin siyasi gelişmelerinin

mağlup Avrupalı alternatifi olarak tanımlamak fevkalade abartılı olur. Nazi İmparatorluğu'ndan iltica etmiş ve Türkiye'nin –sadece diğerkâmlıkla açıklanmayacak hedeflerle– makam ve maaşet sağladığı birkaç Alman bilim adamı bu kanaati beslemiştir. Alman ordusu 1938 Mart'ında Avusturya sınırlarını aştığında bir Viyana gazetesi acı bir ironiyle “Türkler Viyana kapılarında!”² başlığını atıp, böylece barbarlığı garba taşıyarak Avrupa'nın yerleşik tahayyülünü altüst ettiğinde algılamının koordinatları ne kadar değişmişti. 1933'te Almanya'yı terk etmek zorunda kalan ve Türk devletinin profesör olarak istihdam ettiği patolog Philipp Schwartz şöyle yazar: “Bir rahatlama, bir kurtuluş ve şükran duygusu; Türk halkına bir bağlılık hissi oluşuyor.”³ Öyle görünüyor ki çağın bazı tanıkları için kayıp Avrupa Anadolu'daydı.

Bu soruların, karşılaştırmanın perspektifine nasıl bir etkisi olması gerekirdi? Bu, karşılaştırmalı bir perspektif oluşturabilmek için Avrupa'nın dışına çıkmak gerektiği anlamına gelmez miydi? Örneğin Dan Diner, tarihçi görüş açısından 20. yüzyılı anlamak amacıyla bakışlarını Avrupa'nın üzerinde gezdirmek için –bu arada, onun tasvirlerini izlersek coğrafyada bir hilal çizeriz– tahayyülünde Odessa'nın meşhur merdivenlerinde oturur.⁴ Avrupa'ya Ankara'daki Çankaya tepesinden bakmak ve 20. yüzyılın ilk yarısı için oluşturulacak bir karşılaştırma perspektifi içinde Türkiye'nin nasyonaldosyalist zulüm sırasında Yahudi bilim adamlarına iş ve ekmek sağladığını ve –Stalin'in Sovyetler Birliği'nden farklı olarak– mültecileri Almanya'ya teslim etmediğini, hapsedmediğini, sınır dışı etmediğini ve katletmediğini, tam tersine huzur içinde ve işler istendiği gibi gelişirse Türkiye yüksek öğretim sistemi ve bilimin saygınlığını arttıracak şekilde işlerini yapmalarına imkân verdiğini unutmamak en az bu kadar doğru olmaz mıydı? Diğer taraftan bu devlet yıllar önce Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'den göç etmiş aşağı

2 Emil Lengyel, *Turkey*, New York, 1941, s. 439.

3 Horst Widmann, *Exil und Bildungshilfe. Die deutschsprachige akademische Emigration in der Türkei nach 1933*, Frankfurt a.M. diğerleri yanı sıra 1973, s. 59 [Atatürk ve Üniversite Reformu, Kabalcı Yay., İstanbul 2000].

4 Dan Diner, *Das Jahrhundert verstehen. Eine universalhistorische Deutung*. Münih, 1999 [Yüzyıl Anlamak, İletişim Yayınları İstanbul, 2009].

yukarı 2.500 kadar Türkiyeli Yahudi'yi nasyonaldöşyalist zulmün eline teslim etmişti, hem de onları kolaylıkla kurtarmak mümkünken. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı sırasında Doğu Anadolu'daki Hıristiyan nüfusunu yok etmiş olmasından da faydalanıyordu, çünkü bu sayede daha sağlam bir ulusal ve dinî bütünlüğe ulaşabilmişti. Jön Türkler'in Avrupalılaştırmış yönetim kadrosu 1915 yılında, Doğu Anadolu'da sadece Ermenileri değil Süryanileri de sistematik bir şekilde ölüme göndermiştir⁵ ki bu durum bilimsel araştırmalarda ve kamuoyundaki tartışmalarda sıklıkla göz ardı edilir. Avrupa'yı kerteriz almak birçok seçenek sunar: İngiliz demokrasisi, proletarya diktatörlüğü, Fransa usulü ulus-devlet, İsviçre modeli ya da "üç isimli" [Sırlar, Hırvatlar ve Slovenler] Yugoslavya gibi çok etnisiteli bir devlet. Ankara'dan bakıldığında Avrupa bir hayal, tersine çevrilmiş bir oryantalizmdi. Türkiye yaşlı kıtanın birçok çehresinden birinde karar kılmak zorundaydı. Bu fon önünde bir soru giderek daha yoğun bir biçimde belirginleşti: Türk tarihini 20. yüzyıl Avrupa'nın tarihi içinde nasıl konumlandırırız? Cevap sadece Avrupa'daki tarihsel süreçlerle yapılacak bir karşılaştırma neticesinde verilebilirdi, çünkü Avrupa, Kemalizm'in her tasarrufunun referans noktasını oluşturmuştu.

Diner, 20. yüzyıl Avrupa tarihinin evrensel bir yorumunu yapmayı denerken yüzyılın, ikinci yarıyı tamamen gölgesinde bırakan ilk yarısını ölçüt alır: "Tarih anlatımını yüzyılın feketetler yarısı belirler. Dönemin tanıklarının ve daha sonra gelenlerin hafızalarını işgal eden bu yarımın hadiseleridir. Yüzyı-

5 Ermeni soykırımına dair literatür, bu tespite tekebül edecek şekilde, Doğu Anadolu'nun Ermeni olmayan Hıristiyanlarına karşı işlenen cürümlere dair kaynaklara nazaran çok daha geniştir, bu cürümlerle alakalı olarak David Gaunt, *Massacres, Resistance, Protectors. Muslim Christian Relations in Eastern Anatolia During World War I*, Piscataway, N.J. 2006 [Katliamlar, Direniş, Korumacılar: 1.Dünya Savaşında Doğu Anadolu'da Müslüman-Hıristiyan İlişkileri, Belge Yayınları, İstanbul 2007]; Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi. İttihat ve Terakki'nin etnisite mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008. İkinci Dünya Savaşında yurtdışında olan Türkiye Yahudileriyle alakalı olarak Corry Gutstadt, *Die Türkei, die Juden und der Holocaust*. Berlin, Hamburg, 2008 [Türkiye Yahudiler ve Holokost, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012].

lın ikinci yarısında olan biteni tamamıyla geri plana iterler. (...) Böylelikle dönem bilinci çağın büyük kıyametlerinin şekillendirdiği bir hafıza tarafından oluşturulur.”⁶ Gönül, evvela bu saptamaya temelden katılmak ister. Fakat Sovyetler Birliği’nde hatırlama da her zaman devlet tarafından senaryosu yazılıp itina ile sahneye konulan bir oyundu; 1917’deki devrimci başlangıçtan çok daha fazla İkinci Dünya Savaşı zaferine yoğunlaştı, 1918-1921 arasındaki iç savaşın kelimelerle ifade edilmesi zor insani ve maddi felaketine pek önem vermedi fakat aynı savaşın kahramanlık hikâyelerini vurguladı; rejimin aralıksız şiddet uygulamalarını, özellikle de Stalinist terörü hiç söz konusu etmedi. Dönem bilinci ve hatırlamanın ilişkisini karakterize eden birden çok katman vardır. Diner’in kurduğu bağlantıya karşı birçok örnek sayılabilir. Aslında söz konusu olan daha ziyade geride kalanların neyi hatırlamak ve neyin bilincinde olmak *istedikleri* ve sıklıkla da neyi hatırlamaları *gerektiğidir*. Diner, Kemalizmin olağanüstü bir yapılanma dönemini oluşturduğu Türkiye’yle ilgili olarak meseleye yeterince dikkatli bakmamış.⁷ Türkiye’nin resmi hafızasında değil Birinci Dünya Savaşı’nda yaşanan kitlesel kıyımlar, cumhuriyet döneminde yaşanan zorunlu iskânlar ve diğer şiddet hadiseleri bile büyük ölçüde karartılmış ve en iyi ihtimalle akademik tarih yazımının bir meselesi olarak kalmıştır. İtalya’ya bakıldığında faşizme dair hatırlamanın oldukça seçici olduğu görülür. Faşizmin özellikle Kuzey Afrika, Habeşistan ve Balkan yarımadasında sebebîyet verdiği feci sonuçların izlerini İtalyan kolektif hafızasında bulmak pek mümkün değildir.

Eric Hobsbawm gibi tarih biliminin otoritelerinden biri de *Aşırılıklar Çağı* adlı eserinde 20. yüzyıl için “hiç şüphesiz bütün yüzyıllar içerisinde en caniyane olanı” der.⁸ Mark Ma-

6 Diner, a.g.y., s. 17.

7 Esra Özyürek, *Nostalgia for the Modern. State Secularism and Everyday Politics in Turkey*, Durham, Londra, 2006. [*Modernlik Nostaljisi (Kemalizm, Laiklik ve Gündelik Hayatta Siyaset)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008].

8 Eric Hobsbawm, *Das Zeitalter der Extreme. Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts*, Münih, Viyana, 1995, s. 28. [*Kısa 20.Yüzyıl (1914-1991 Aşırılıklar Çağı)*, Everest, İstanbul, 2006].

zower'ın Avrupa'yı "karanlık kıta"⁹ olarak nitelemesinde de bu keyfiyetin muhakkak önemli payı vardır. Gunther Mai ise iki savaş arasında kalan ve –Birinci Harp'te yaşananların itikisiyle– çelişkiler ve çıkmazların bir araya geleceğini düşündüğü dönemi, kolayca yanlış anlaşılabilir olan "şiddet sayesinde uzlaşma"¹⁰ başlığı altında tasnif etmiştir. Bu tür yorumların listesi kolayca genişletilebilir. Ama çağın tanıklarının Türkiye'yle ilgili, Birinci Bölüm'de serimleyeceğimiz hükümleri ortaya konulduğunda genel resim bir nebze daha aydınlanır, daha da önemlisi çok renkli hale gelir. Diner'in, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan caniyane hadiseleri tafsilatlı bir şekilde anlatırken Avrupa'yı kopyalayan Kemalizmle ilgili tek bir söz söylememesi tesadüf müdür?¹¹ Hobsbawm, bu hüküm en iyi ihtimalle yarı yarıya doğru iken, Atatürk'ü neden "ilerici, militarist bir modernleşmeci"¹² olarak kabul eder? Yazdığı çığır açıcı kısa 20. yüzyıl tarihini göz önünde tutarak Hobsbawm'a bu münferit hatayı yapma hakkını bahsedebiliriz, bu hata ilke olarak yaptığı tasvirin parlaklığından bir şey kaybettirmez. Fakat burada alıntılanan değerlendirmeler, mukayeseli yaklaşımın belirlenmiş koordinat sistemini bir kere daha gündeme getirmekte ve zihinleri karşılaştırmalı sorgulamaya kışkırtmaktadır.

Avrupa'daki mücrim rejimlerin karşısına çok sayıda mültecinin tasvirlerinden süzülüp gelen "iyi" bir Kemalist Türkiye'yi yerleştirmek anlamsız olurdu. Kitabın bundan sonraki bölümleri de bunu kanıtlayacaktır. Kemalist Türkiye, bir yandan özellikle milliyetçilik ve etnik azınlıklara karşı uygulanan şiddet alanlarında Avrupalı hareket tarzını tamamen benimser, adeta bu hareket tarzının ete kemiğe bürünmüş halidir. Bundan önce dile getirdiğimiz sorular –bunların hepsi sadece so-

9 Mark Mazower, *Der dunkle Kontinent. Europa im 20. Jahrhundert*, Berlin, 1998 [*Karanlık Kıta: Avrupa'nın Yirminci Yüzyılı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010].

10 Gunther Mai, *Europa 1918-1939. Mentalitäten, Lebensweisen, Politik zwischen den Weltkriegen*, Stuttgart, 2001.

11 Diner, a.g.y., s. 195-207.

12 Hobsbawm, a.g.y., s. 146.

rudur, saptama değil–, Türkiye'nin tarihini sadece 1915'te Ermenilere karşı uygulanan ve gerek Almanya'da gerek diğer Batı ülkelerinde kamuoyu tartışmalarının hâkim teması olagelmış soykırım çerçevesinde okumamayı sağlamıştır ama buradan bir görecelileştirme çıkarmak hata olacaktır.

Modern Türkiye olarak adlandırılan devlet birçok açıdan tam anlamıyla Avrupa'daki hâkim şartların çocuğuydu. Milliyetçilik, pogromlar, tehcirler, tek parti iktidarları, kültleştirilen liderler – bunlar 20. yüzyıl Avrupa'sında sık sık rastlanan görüntülerdi. Türkiye de bu görüntülerin rastlandığı ülkeler arasında yerini alarak diğerleriyle karşılaştırılabilir hale gelmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'de gelişen hadiselerin birinci elden tanığı olan Toynbee, acıma ve küçümsemenin Avrupalı'nın medeni olmayan halkalara bakışını nasıl flulaştırdığını, bugün konuyla ilgili çalışmalar yapan bazı bilim insanlarından çok daha sarıh olarak fark etmişti. Toynbee'ye göre Avrupalı, “insanlığının geri kalanının üzerine düşen gölgenin” geçmişte ve günümüzde, ne kadar büyük bir oranda Batı'dan kaynaklandığını da kavrayamaz.¹³ Böylelikle Kemalist Türkiye'nin pekâlâ iki değişik yönü olduğu ve bunların, tıpkı Avrupa'nın bütün açıklığıyla tezahür eden görünüşte çelişkili yönleri gibi, birbirini karşılıklı olarak reddeden değil birbirlerine bağlı iki yön olarak yorumlanması gerektiği, belirgin hale gelir.

Hobsbawm'a göre kısa 20. yüzyılın süresi Sovyetler Birliği'nin ömrüne tekabül eder. Bolşevikler hiç tereddütsüz geçen yüzyıla damgalarını vurmuşlardır, ama bugün biliyoruz ki adeta “yanlış” bir damgadır bu çünkü inşa ettikleri, tarihsel bir çıkmaz sokaktır. Sovyet sistemi, ortaya çıkmasına neden olan 19. yüzyılın sorunlarını yanlış cevaplar sunmuştur. Aynı iddia serpilip gelişmesi için neyse ki nispeten az zamanı olmuş faşizm için de öne sürülebilir. Bundan sonra karşılaştırma için şu soru gündeme gelir: Acaba Kemalizm, tarihsel açıdan bakıldığında Birinci Dünya Savaşı sonrası şartlarda daha iyi alternatif miydi?

13 Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey. A Study in the Contact of Civilisations*, New York, 1970 (ilk kez 1922), s. 1 [Türkiye ve Yunanistan'da Batı Meselesi, Yeditepe Yay., İstanbul, 2008].

Bu sayede birçok topluma örnek teşkil edebilirdi anlamına gelmez –bu mantıklı olmak bir kenara mümkün bile değildi– ama Kemalizm özgül sorunları çağdaşı diğer iki rejimden daha başarılı çözmüştü. Tarihsel bekası ve başarısı açısından bakıldığında Kemalizm bir Türk yüzyılı mı yaratmıştı?

Elinizdeki kitap bu sorular ve gözlemlerden ortaya çıktı. Kitap, karşılaştırmanın –giriş Bölümü’ndeki notlardan farklı olarak– bilimsel bir zemine oturtulabilmesinin nasıl mümkün olacağına dair düşüncelerle başlıyor, ardından Türkiye, İtalya ve Sovyetler Birliği’ne mukayeseli bir yaklaşımın hangi nedenlerle isabetli olduğunu açıklamaya çalışıyor. Birinci Bölüm’ün ikinci kısmı dönemin karşıt algılamalarını ortaya koyuyor ve rejimlerin birbirlerine yakınlıkları üzerine birkaç araştırma tezinin ayrıntılarına, özellikle de Kemalizm ve faşizmin ilişkileri bağlamında bir göz atmayı sağlıyor. Bu konu Birinci Bölüm’de katıyen nihai olarak açıklanmış olmayacak, dolayısıyla kitabın sonuna kadar gündemde kalmaya devam edecek. Ardından gelen bölümler tarihsel gelişmelerin karşılaştırmalı sorgulamaya dayanan bir tahlilini yapıyor. Dolayısıyla bu bölümlerde metne, üç tarihsel gelişim sürecinin kısaca toparlanmış tasvirleri değil, mukayeseli sorgulamalar hâkim olacak. İkinci Bölüm her üç rejimin 19. yüzyıldaki köklerini arayacak ve paralel tarih süreçlerinin, birbiri ardına ortaya çıkmaya başlayan ve karşılaştırmayı mümkün kılan yönlerini yorumlayacak. Bu sırada asıl mesele 19. yüzyılın genel tarihi değil, daha sonra sahne alacak rejimlerin merkezi ideolojilerini oluşturacak milliyetçilik ve sosyalizmin her birinin kendi tarihsel bağlamı içerisinde rakip toplum tahayyülleri olarak irdelenmesi ve siyasi elitin hareket tarzı olacak. Ulus ya da sınıf, ulusal devlet ya da sınıf devleti: Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında ihtilâlcilerin bayraklarında bu ikisinden biri yazıyordu. Bolşevikler, faşistler ve Kemalistler toplumsal yapılanmaya dair bu tasavvur alternatiflerine kendi cevaplarını buldular. Bölümde bu müstakbel düzenlerin sırtlarındaki hangi tarihsel yüklerle otoriter rejimlere dönüştükleri de açıklanacak. Üçüncü Bölüm hangi gelişim safhaları ve düzen öğelerinin, diktatörlüğe giden ve alt-

yapısı zaten hazır olan yolun güçlenmesine katkı yaptığını tasvir edecek. Her üç rejimin de hâkimiyetlerini sağlamlaştırmak için zamana ihtiyaçları oldu. Tek parti iktidarı hepsinde ortak ve belirleyici bir nitelikti, dolayısıyla bu partilerin gelişimi [rejimlerin tarihsel süreçlerinde] kaçınılmaz olarak fevkalade önemli rol oynadı. Bir yandan da elitler ideolojileştirme vasıtasıyla rejimlere daha fazla istikrar kazandırmayı umdular. Faşist korporatizm ve Kemalist devletçilik tartışmaları toplumsal düzen tasavvurunun nüvesini hedef alır. Dördüncü Bölüm rejimlerin vitrinlerinin mütemmim cüzünü teşkil eden “büyük adamlar” ve liderlere adanmıştır. Burada bir karizmatik iktidar modelinin söz konusu olup olmadığı da büyük adamlar bağlamında eleştirel bir gözle incelenecek. Her üç rejim için de belirleyici olan Birinci Dünya Savaşı'nın ve onu takip eden iç savaş ve benzeri şiddet dönemlerinin etkileri, Beşinci Bölüm'ün ana izleğidir. Beşinci Bölüm şiddetin İkinci Dünya Savaşı'na kadarki gelişme sürecindeki kullanımını irdeleyerek devam ediyor. Bunu yaparken Sovyet Rusya'daki ve Türkiye'deki iç savaş biçimleri ve faşist pogromlar arasındaki farkları da ortaya koyuyor; şiddetin devlet ve toplum içerisinde nasıl yerleştiğini, hangi boyutlara ulaştığını, nasıl biçimlere büründüğünü ve şiddet kullanımının vuku bulduğu yerlerin rejimin gelişmesi bağlamında nasıl bir anlamı olduğunu açıklıyor. Altıncı Bölüm din ve kiliseyi mercek altına alarak eski dünya ile yeni düzen arasındaki temel bir çelişkiyi inceliyor. Her üç rejim de kendisini geçmişle köprüleri atan bir yenilikçi olarak sunmuştu. Fakat saf dışı edilmesi gereken geleneklerin, adeta cisimleşmiş hali olan güçle nasıl baş ettiler? Türkiye'de İslâm, İtalya'da Katolik kilisesi ve Rusya'da Ortodoksluk-Bolşevikler, Kemalistler ve faşistlerin kapağını açmak istedikleri yeni tarih defterlerinde bunların hiçbirine sayfa ayrılmamıştı. Buna rağmen her üç rejim de fiilen mevcut din, onun kurumları ve ruhbanlarıyla uğraşmak ve devletle din arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlamak mecburiyetindeydi. Son bölümde İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra farklı yollara sapan üç rejimi tek-rar birbirinden ayırıp tek tek ele alacağız.

Bu kitapta tutulan yol, bazı sınırlamaları kaçınılmaz bir şekilde mecbur kıldı. Birçok noktada belirli meselelerin veya araştırmaya dair kanıların kapsamlı bir şekilde tartışılması yerinde olurdu. Kitabın daha rahat okunabilmesini sağlamak ve daha da önemlisi bağlayıcı bir açıklamayı mümkün kılmak uğruna, bilimsel tartışma keyfi tatmin edilemediği için kısmen üzüntü duyarak da olsa, bundan feragat edildi. Ama bu haliyle dahi yeterince tartışma malzemesi mevcut olacaktır. En büyük kısıtlama karşılaştırma konularında oldu. Karşılaştırmaları burada ele alınanların ötesinde başka birçok konuya yaymak hiç sorun olmazdı. Fakat hedeflenen eksiksiz bir metin oluşturmak değildi. Elinizdeki denemenin çekici yanlarından biri de neredeyse sonu olmayan bir konuyu, okunması umarım ki ilgi uyandıracak bir kitabın sınırları içerisinde, üç rejimin karşılaştırmasının ana hatlarını açıklayacak şekilde toparlayabilmektir. Konunun diğer yönleri de gelecekte yapılacak çalışmalarda ele alınacaktır. Hiç şüphe yok ki bu konu, 55 kişilik bir ekibin üzerinde on iki sene çalışacağı bir araştırma alanı haline getirilebilirdi. Araştırmalara verilen desteklere ve bilim politikalarına hâkim olan, karmaşık konuların ancak bir çalışma grubu tarafından gereğince ele alabileceği telakkisi, Sovyetler tarihiyle uğraşan her tarihçiye bir şekilde tanıdık gelecektir. Bu kabulden kendimizi kurtaracak özgürlüğe hâlâ sahibiz. Diğer taraftan hem tek tek sorularda hem de yapısal yorumlarda hata yapma, ince ayrımları kabul edilemez bir şekilde kabalaştırma keza caiz olmayan çarpıtma ve karartma, bireysel araştırmanın bu türünün kaderinde vardır. Fakat beni asıl ilgilendiren, bir ayrıntıya dair kanıtların doğru aktarılıp aktarılmadığı –böyle bir denemeye girişen herkesin karşılaşmayı göze aldığı bir suçlamadır bu– değil, metnin bütünsel iç tutarlılığıdır.

Son olarak, sınırlandırma kitabın içeriğinde çok katmanlılığa da izin vermedi. Bu kitap bulgulardan yola çıkarak başlatılabilecek teorik tartışmalara mümkün olduğunca uzak kalmaya çalıştı. Bu tür tartışmalar kitabın çerçevesini ciddi biçimde genişletebilirdi. Bu iş umarım başka kitaplarda yapılır.

Türkiye’de soyadı kanunu 1934’te yürürlüğe girmiştir. Kişilerin daha kolay tanınabilmesi amacıyla isimlerinin arkasına daha sonra aldıkları soyadları parantez içinde eklendi. Türkçe isim ve kavramlar bütünlük açısından yeni Türkçe yazılımlarıyla aktarıldı. Türkçe, Rusça ve İtalyanca metinler Almancaya çevrildi, Fransızca ve İngilizce olanlar orijinal dillerde bırakıldı.

“UZAK AKRABALAR”

“İlişki ve mukayeseler mümkün değildir.”

– Benito Mussolini, *Faşizm Öğretisi*¹

“Efendiler biz benzememekle ve benzetmemekle iftihar etmeliyiz! Çünkü biz bize benziyoruz Efendiler!”

– Mustafa Kemal (Atatürk),
Millet Meclisi huzurunda konuşma²

“Tarihsel paralellikler kurmak her zaman risklidir.”

– Stalin, Emil Ludwig’le yaptığı bir söyleşiden³

“İzah etmek sadece karşılaştırarak mümkündür.”

– Emile Durkheim, *İntihar*⁴

Karşılaştırma üzerine

Bu bölümün başlığını aldığımız Wolfgang Schivelbusch birkaç sene evvel İtalyan faşizmi, nasyonaldosyalizm ve ABD’de uygulanan *New Deal* siyasetini birbirine benzerlikleri açısından incelemiş ve bunları aynı kefeye koyup da karşılaştırmayı zorlamaya düşmeden, dikkate değer ortak yönler tespit etmişti. Schi-

1 Benito Mussolini, *Die Lehre des Faschismus*, Ernst Nolte (ed.), *Theorien über den Faschismus* içinde, Köln, Berlin, 1967, s. 216.

2 Atatürk’ün *Söylev ve Demeçleri*, cilt 1, Ankara, 1981, s. 197.

3 J.W. Stalin, *Werke*, cilt 13, Berlin (DDR), 1955, s. 93, [Eserler, cilt 13, İnter Yayınları, İstanbul, 1992].

4 Emile Durkheim, *Der Selbstmord*, Frankfurt a.M., 1983 (ilk kez 1897), s. 23, [İntihar, Pozitif Yayıncılık, İstanbul, 2013].

velbusch ABD'yi için içine katarken, "edepsizlik" suçlamasına göğüs germe durumunda kalacağını en başından biliyordu.⁵ Ondan yıllar önce Troçki de, laf arasında değinircesine "Mussolini-İtalya, Hitler-Almanya, Roosevelt-ABD" bağlamlarını –Léon Blum'un liderliğindeki Fransa'yı da bunlara katarak– özel teşebbüsün kalıba soktuğu devletçilik başlığı altında bir araya getirerek aynı münasebetsizliği yapmıştı.⁶ Bu kitaptaysa Türkiye'deki Kemalizm, İtalyan faşizmi ve Sovyet sosyalizmi karşılaştırılarak irdeleniyor.

İtiraf etmek gerekir ki zor bir proje, çünkü akademik faaliyetlerde alışılmış uzmanlaşmanın sınırlarını, bu uzmanlaşma ne kadar kapsamlı olursa olsun, çok aşıyor. Bunun anlamı, öncüllerin ayak izleriyle belirlenmiş bir patikada yürümek yerine, karşılaştırmalı bir araştırmanın –görüldüğü kadarıyla– şimdiye kadar nesnesi olmamış bu üç rejime mukayeseli bir bakışın maceralı yolculuğunun tercih edilmesidir. Dolayısıyla hele bölümün başındaki alıntının açıkça ortaya koyduğu gibi ağır toplar böyle bir niyete şiddetle karşı çıkmışken başarısız olma riski büyük. Karşılaştırmayı reddeden ortak içerik diğer taraftan aralarındaki ilişkiyi de gösteriyor. Stalin'in kuşkuculuğuna ek olarak iki savaş arası dönemde Sovyet sosyalizminin dünya üzerinde biricik olduğu su götürmez bir gerçek, dolayısıyla birbirinden tamamen farklı üç tarihsel süreçle karşı karşıyaymış gibi görünüyor. Bu nedenle Jön Türk entelektüeller için çok önem arz etmiş olan Emile Durkheim'ı takip etmemiz daha iyi olacak. Bu alıntının intihara dair bir kitaptan olması da kafamızı fazla karıştırmamalı.

Durkheim ilk adımı atmamıza yardımcı olur ama çok sayıda itirazın diktiği engelleri yolumuzdan kaldırmaya yetmez. Toplumsal tarihçi bakış açısı, Türkiye'nin geri kalmışlığının Avrupa devlet ve toplumlarıyla, hatta ikameci modernleşme sürecindeki çarlık Rusya'sıyla bile karşılaştırılmasının pek müm-

5 Wolfgang Schivelbusch, *Entfernte Verwandtschaften. Faschismus, Nationalsozialismus, New Deal 1933-1939*, Münih, 2005 [*Uzak Akrabalar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014].

6 Leo Trotzki, *Verratene Revolution. Was ist die Sowjetunion und wohin treibt sie?*, Essen, 1990, s. 249 [*Ihanete Uğrayan Devrim*, Yazın Yayınları, İstanbul, 2002].

kün olmadığını hatırlatır. İtalya ve Rusya'daki ekonomik ve toplumsal gelişme süreçleri muhakkak ki çelişkiler içerir ve istikrarlı bir çizgi izlediği hiçbir şekilde söylenemez, fakat her iki ülke de “uzun” 19. yüzyıl boyunca endüstrileşme, şehirleşme, okuma yazma oranının artması, sosyal katmanlaşma ve modern toplumun diğer nitelikleri açısından güçlü bir gelişme gösterirken Osmanlı İmparatorluğu bu alanların hepsinde çok geride kalmıştır. Türkiye'yle aralarındaki uçurumun derinliğini tek bir örnekle anlamak için İtalya ve Rusya'daki ciddi boyutlu bölgesel farklılıkları gözlerden saklamaya bile gerek yoktur. Rusya'da sanayi işçileri 1905 ve 1917 yıllarında iki devrim başlattılar, Osmanlı İmparatorluğu'ndaysa işçi sınıfını pertavsızla aramak gerekiyordu. Toplumsal tarihçi, faşizmin büyük toprak sahiplerinin ve burjuvazinin bir kısmının desteğini arkasına aldığı söyleyerek muhalefetine devam edecektir. Bolşevikler bu desteği almaya çalışmadılar, Kemalistlerin kökleriye Osmanlı İmparatorluğu'nun sivil ve askerî elitiydi. Siyasi tarih uzmanlarının üzerinde kafa yormaya değer buldukları olgulardan biri de Kemalistler ve Bolşevikler yüzlerce yıllık geçmişi olan hanelerinin siyasi hayatına kendi usullerince son verirken faşistlerin monarşiye el sürmemeleridir. Ayrıca dinler ve toplum içerisindeki anlamları ve oynadıkları roller ne kadar farklıdır! Sonuç olarak toplumsal, siyasi ve kültürel öğeler karşılaştırmada ciddi engeller oluşturur. Başka birtakım bilim adamları için, Garp medeniyetinin kalbi İtalya'yı Müslüman Şark'ın bir ülkesiyle karşılaştırmak olacak iş değildir. Bu “argüman” oryantal bakış açısından da aynı etkililikle kullanılabilir. Ama bu düşüncelerin yeri ancak gazete sayfalarıdır.

Bu itirazlar karşılaştırmayı engeller mi? Tabii ki hepsi dikkate alınmalıdır, diğer taraftan bunlar Mustafa Kemal ve Mussolini'nin her rejimin emsalsiz olduğu yolundaki ifadelerini teyit eder. Sorulması gereken soru şudur: Bu karşılaştırma *lehine* argümanlar bulmak da kabil midir? Mussolini ve kara gömlekli fesi üniformalarının bir parçası haline getirirken Mustafa Kemal'in 1925'te aynı fesi, altındaki kafaya gericilik ve akılsızlık isnat ederek yasaklaması ve fesin yerine, bütün Slav dillerinde ve

Rusçada olduğu gibi Türkçede de *şapka*⁷ denilen serpuşu getirmesi gibi; ya da faşist sanattan etkilenen İtalyan heykeltıraş Pietro Canonica'nın İstanbul'un en merkezi meydanlarından Taksim'de, Sovyet generalleri Frunze ve Vorosilov'u Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusunun hemen arkasında tasvir eden bir anıt yaratması gibi, bu rejimler arasında ilişki kurmaya yararlı olabilecek anekdotlar ötesine geçecek argümanlar var mıdır?

Evet böyle argümanlar mevcuttur, ama sorunsuz değildir, çünkü aynı zamanda mukayeseli çalışmanın temel ilkeleleriyle de ilgilidirler.

Birincisi: 1917 Ekim devrimi ile Bolşevikler tarih sahnesindeki yerlerini aldılar; Faşistler 1922'de İtalya'da iktidarı ele geçirdiler; aynı yıl içerisinde Türkiye'de ulusal kurtuluş hareketi azımsanmayacak sayıda düşmanını yenilgiye uğrattı, bir sene sonra Mustafa Kemal (Atatürk) Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu resmen ilan etti. Yani söz konusu olan, zamansal açıdan birbirinden ayrı tarihsel gelişmeler değil, aşağı yukarı eşzamanlı başlayan ve temel karakteristik özelliklerini aynı zaman diliminde şekillendiren tarihsel süreçlerdir. İkincisi: İlgimizin odağı, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeni hedeflerle yola çıkan ve üç toplumun da buhranlı yıllar olarak yaşadığı bir tarihsel bağlama dayanan hareket ve rejimlerdir. Üçüncüsü: Her üç rejim de kendisini yepyeni birer siyasi ve toplumsal düzeyin kurucusu olarak tanımlıyordu. Aynı zamanda yakın geçmişi tamamen reddetmek anlamına gelen bu tavır, meşruiyet kazanma amaçlarına tarihi alet etmelerini engellemiyordu. İnsanların düşünme ve davranış donanımlarını ve hareket tarzlarını kökten değiştirme iddiasındaydılar. “Yeni insanın” yaratılması başlığı altında toparlanıyordu bu çok kapsamlı hedef. Dördüncüsü: Eğer, şimdiye kadar çıkarsamalarla ortaya konulmaktan ziyade ardı ardına sıraladığımız bağlantıları kurduysak; kökleri 19. yüzyılda olan ve bu yüzden bu yüzyılın, özellikle de onun son döneminin krizlerinden yola çıkılarak izah edilebilecek ve bu krizlere cevap olarak yorumlanabilecek olan bu üç rejimin

7 Şapka da eski Fransızca *chape*'den gelir. Max Vasmer, *Etimologičeskij slovar' ruskogo jazyka*, cilt 4, Moskova, 1987, s. 406.

birbiriyle karşılaştırılması için haklı sebepler gösterilebilir. Yeni başlangıç iddiası doğrudan doğruya bunalım bilinciyle etki-leşim içerisinde. Beşincisi: Karşılaştırma her biri kendi modeli içerisinde bir yenilik teşkil eden bütün vakaları konu edindir. İtalya'nın dışındaki bütün faşizmler, –nasyonalsosyalizm gibi– kendilerine özgü profiller oluştursalar ve İtalyan faşizminin başlangıçta hiç tanımadığı radikalleşmeler getirirler dahi nihayetinde takipçi faşizmlerdir; keza Sovyetler Birliği dışındaki bütün sosyalizmler takipçi sosyalizmlerdir ve referans noktası olarak kendilerine, isteseler de istemeseler de, Sovyetler Birliği'ni alırlar; Kemalizm Yakındoğu ve “Üçüncü Dünya'da” etkili olmuş fakat Türkiye'de icat edilmiştir. Söz konusu edilen üç rejim orijinaldirler, kopya değil.

Bunların ötesinde, rejimlerin Avrupalı bağlamlarını referans noktası olarak alan fakat karşılaştırmanın yapılandırılmasında özel bir önem taşımayan başka birtakım nedenler de dile getirilebilir. Altıncısı: Karşılaştırılan rejimler Avrupa tarihi için 20. yüzyılın ilk yarısında merkezi bir konumdaydılar. Komünizm ve faşizm üzerine kafa yormadan Avrupa'nın geçtiğimiz yüzyıldaki tarihinin anlaşılmasına imkân olmadığını uzun uzadıya izah etmeye herhalde gerek yoktur. Kemalizm de sadece kaynakları ve uygulamaları tamamen Avrupalı olduğu için değil, aynı zamanda hem zamanın tanıkları hem de bilim dünyası tarafından faşizm ve Sovyet Sosyalizmiyle ilişkilendirildiği için Avrupa tarihsel bağlamının bir parçasıdır. Bu ilişkideki sorunlar bugüne dek çözülmeden kalmıştır ve sadece bu durum bile karşılaştırmayı mevcut ifadelerin ötesine taşıyıp analitik bir düşünceyle ele almak için yeterli sebeptir. Yedincisi: İki savaş arası dönemin, ilk bakışta bu karşılaştırmanın parçası olması düşünülebilecek diğer otoriter rejimlerin eksikliğini hissedenler, bu rejimlerin, savaş sonrasında yeni hedeflerle harekete geçmenin kazandığı kendine özgü karakteristikten yoksun bulunduğunu dikkate almalıdır. O rejimler genellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurumlaşmış bulunan kendilerinden önceki rejimlerin zaaflarına militarist-muhafazakâr bir cevap niteliği taşırlar. Fakat “bütün kıyametlerin anası” Birinci Dünya Sa-

vaşı'yla asli ve doğrudan bir bağlantıları ve burada ele alınan rejimler ölçüsünde, hareket olma ve dünyayı yeniden şekillendirme iddiaları yoktur. Bu tespit, sözü edilen diktatörlükleri zararsız göstermek anlamında yorumlanmamalıdır; bunların tarihsel bağlamları burada bir taslak halinde tasvir edilen ve elinizdeki araştırmanın nesnesi olanlardan farklıdır.

Kitapta seçilen yaklaşım mukayeseli yöntemin, Marc Bloch'un dile getirdiği temel ilkelerinden yola çıkar. Bu ilkelere tarihsel karşılaştırmalar üzerine üretilmiş düşüncelerin hemen hepsinde rastlamak mümkündür. Fransız tarihçi 1928 yılında kaleme aldığı "Pour une histoire comparée des sociétés européennes" [Avrupa toplumlarının karşılaştırmalı tarihi üzerine] isimli makalesinde sadece karşılaştırmanın klasik tanımı olan ortak yönler ve farklılıkların vurgulanmamasını,⁸ aksine "aynı dönemin birbirine komşu ülkelerini inceleyerek, göreceli de olsa ortak bir kökene ulaşmak" gerektiğini savunur.⁹ Bloch karşılaştırmayı milli tarih yazımlarını kırmak için bir araç olarak görüyordu, çünkü "toplumsal fenomen"in ülkelerin sınırlarında duraklamasını tamamen anlaşılabilir buluyordu.

Bloch'un düşünceleri bir noktayı tekrar vurgulamak için vesile oluşturur. Söz konusu olan, *kendi dönemleri içerisinde* gerçekleşen üç gelişmedir. Kastedilen sadece tarihsel süreçlerin eşzamanlı olması değildir; bu süreçlerin, birbirine paralel araştırılması elzem olan fakat türdeş olarak yorumlanmaması gereken gelişme dinamikleridir asıl önemli olan. Bloch'un önerilerinin dikkate alınması, birbirleriyle karşılaştırılması gerekenleri ve mümkün olanları süzme yetisini güçlendirir. Karşılaştırma-

8 Marc Bloch, "Pour une histoire comparée des sociétés européennes", *Revue de synthèse historique* 46 (1928), s. 15-50; Hartmut Kaelble, *Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert*, Frankfurt a.M., New York, 1999; Heinz-Gerhard Haupt/Jürgen Kocka (ed.), *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*, Frankfurt a.M., 1996; Thomas Welskopp, "Stolpersteine auf dem Königsweg. Methodenkritische Anmerkungen zum internationalen Vergleich in der Gesellschaftsgeschichte", *Archiv für Sozialgeschichte* 35 (1995), s. 339-367; ortaklıklar ve benzerlikler sorunuyla ilgili bkz. Ludolf Herbst, *Komplexität und Chaos. Grundzüge einer Theorie der Geschichte*, Münih, 2004, s. 81.

9 Bloch, a.g.y., s. 19.

nın kurgusu çarpık oluşturulmuş gibi görüldüğünde “elmalarla armutlar karşılaştırılmaz” deriz. Ama iş bu kadar da basit değildir aslında, çünkü botanik bilimi bize her ikisinin de yumuşak çekirdekli meyveler sınıfına dahil olduğunu öğretir. Tarih bilimindeyse her şey daha da karmaşıktır. Karşılaştırma perspektiflerinin devamlılığından söz etmek her zaman mümkün değildir, sıklıkla zamana bağlıdır. Örneğin bazı tarihçiler, özellikle de mukayesenin hep ampirik araştırmadan ziyade düşünmenin nesnesi olduğundan yola çıkarak, Rusya’nın tarihinin hangi ülkelerinkiyle karşılaştırılabileceği sorusunu kendilerine sormuşlardı. Cevap Rusların bakış açısından sadece Avrupa ülkelerinin söz konusu olabileceği şeklindeydi. Ama tıpkı Rusya gibi Avrupa da homojen değildir.¹⁰ Modernleşme süreçlerine yoğunlaşmış teorisyenler ve tarihçiler daha ziyade Japonya’yla bir benzetmeye ilgi gösterdiler.¹¹ Veya: Bu alandaki çalışmaların erken dönemlerinde Rus devrimi ve onun yönetici kadrosu Fransız devrimi ve onun kahramanlarıyla karşılaştırıldı. Günümüzde sürdürülen araştırmalarda bu yol terk edilmiştir. Karşılaştırma öyle görülmek istendiği için doğru gibi görünmüştü, –doğru olmadığı takdirde vazgeçilmek üzere– analitik olarak ele alınmamıştı. Bu karşılaştırma tarzı artık anlamlı görünmüyor. Bunun yerine bilim artık bugün Hitler’i Stalin’le, nasyonaldosyalizmi Stalinizm’le karşılaştırıyor ve bunu doğru karşılaştırma yolu kabul ediyor. Tarih bilimi, karşılaştırmaların bu yaldızlı geçmişini sessizce bir kenarda bırakıyor, kendisine bir önceki karşılaştırmadaki yanlıştın ne olduğunu, yani bu karşılaştırmanın dile getirilmemiş ön varsayımlarını sorgulamadan, yeni karşılaştırmalara yelken açıyor. Başka bir örnek: Atatürk döneminin yazılı kaynaklarında sıkça çağdaşı diktatörlerle karşılaştırılmıştır. Kitabın bir sonraki bölümünde bu konu kapsamlı olarak ele alınacak. Önceleri onu, örneğin Mussolini’yle aynı kefeye koymak akla yakın geliyordu,

10 Fikret Adanır/Christian Lübke/Michael G. Müller/Martin Schulze Wessel, “Traditionen und Perspektiven vergleichender Forschung über die historischen Regionen Osteuropas”, *Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte* 1 (1996), s. 11-45.

11 Cyril Edwin Black, *The Modernization of Japan and Russia. A comparative study*, New York, 1975.

fakat daha sonra –Duce'nin ölümünün ardından– böyle bir ilişki kurmak uygun görülmemeye başladı, Mussolini'nin yerini Jawaharlal Nehru aldı.¹² Açıkça görülüyor ki mukayeseler, zamanı ve içinden bulunulan coğrafyayı referans alan ve kısmen bilim dışı faktörlere bağlıdır. Bu nedenle kullanılan karşılaştırma yönteminin doğruluğundan, geçmiş karşılaştırmaları da dikkate alarak, tekrar tekrar emin olmak gerekir.

Burada benimsenen karşılaştırma yöntemi, çok daha sık rastlanan nasyonaldosyalizm-Stalinizm karşılaştırmasını, önemli ölçüde de yöntem açısından kendinden emin olabilmek saikiyle bilinçli olarak reddeder. Bu tercih, başlangıçta dile getirdiğimiz noktalar üzerinden haklılaştırılabilir. Başlangıç şartlarına ve gelişme dinamiklerine odaklanmış tarihselleştirme, yönetsel olarak, bir tasarımın veya bir nitelik matrisinin sistematik mukayeseyi belirlemesinden, özellikle de bunlar siyasi kullanımlarının arka planından kopamıyorlarsa, daha az şüphelidir. Nasyonaldosyalizm ve Stalinizm arasındaki neredeyse bütün karşılaştırmalar için de geçerlidir bu. Bu karşılaştırmalar sonu olmaz gibi görünen ama diğer taraftan bu işlemin yönetsel olarak su kaldırır karakterini gözlerden kaçırarak içerik tartışmaları başlatabilirler. Bilim bu rejimlere yoğunlaştı, bunların farklılıklarını ve benzerliklerini bulmaya çalıştı, çoğunlukla farklılıkların benzerliklerden daha fazla olduğu sonucuna ulaştı. 1990'lı yıllarda Hamburg'da, çok sayıda konuşmacının katıldığı üç büyük sempozyumda, bu karşılaştırma üzerinde çalışıldı. Konferanslarda birçok vakada, hem fenomenolojik benzerlikler hem de karşılaştırılan yönler arasında farklı işlevsel bağlantılar ortaya kondu. Tartışmaların yayımlanmasının önündeki nihai engel, organizasyonla alakalı ve dışsal sebepler miydi yoksa içerikle ve yöntemle ilgili sorunlar mıydı, cevabını bekleyen başka bir sorudur.¹³ Her halükârda, mukayeseli

12 Dankwart A. Rustow, "Atatürk as Founder of a State", *Daedalus* 97 (1968), s. 797.

13 Nationalsozialistische und stalinistische Herrschaft. Möglichkeiten und Grenzen des Vergleichs. Düzenleyen: Forschungsstelle für die Geschichte des Nationalsozialismus in Hamburg [Hamburg Nasyonaldosyalizm Araştırma Merkezi](Ulrich Herbert), 1994/95.

araştırmalar alanında çalışanlar, belki de biraz manidar olan bu yayınlamama tercihiyle fazla ilgilenmediler;¹⁴ başka karşılaştırma yönlerini, özellikle de iki rejimin ortak almetifarıkası olarak görülen, insan hayatının kitlesel olarak yok edilmesinin biçim, sebep ve vesileleri üzerine araştırmalar yapmaya devam ettiler. Bu çabaların neticesi kesinlikle küçümsenmemelidir, çünkü “Tarihçiler tartışmasını” ateşleyen tezler düşünüldüğünde farklılıkların tespit edilmesi önemli bir adımdır.¹⁵ Fakat bu konudaki son yayınlardan birini elinize aldığınızda yıllardır sr–mekte olan mukayeseli çalışmanın ciddi biçimde cesaret kırıcı bir neticesiyle karşılaşırsınız. 2009 yılında bu araştırmaların bir muhasebesini yapan Michael Geyer ve Sheila Fitzpatrick şu tespitlerde bulunuyorlar: Karşılaştırmalı alışma yapmak, sy–lemesi kolay gerçekleştirmesi zor bir iştir, hem yöntem hem de konuların (hâlâ) belirlenmesi gerekir; mukayeseli ve bütünleştirici yeni bir araştırma dalğasının başlaması artık şarttır, bu nedenle özellikle de rejimler “inanılmaz derecede benzer” oldukları için “başkalıkların nasıl ‘farklılıklar’ yarattığı” bilinmek zorundadır; karşılaştırma için yeterince araştırma yapılmamıştır ve “bütün benzerlikler radikal bir biçimde çökmekte, katıksız farklılıklar oyunu anlamını kaybetmektedir.”¹⁶ Buradan yola çıkararak karşılaştırma için daha gcl bir tarihselleştirmeye imkân verecek yeni yaklaşımlar üretmek doğru olacaktır.¹⁷ Bu yöntem elinizdeki karşılaştırmanın da temelini oluşturuyor. Fakat yle görünüyor ki Stalinizm-nasyonaldosyalizm karşılaş–

14 Matthias Vetter (ed.), *Terroristische Diktaturen im 20. Jahrhundert. Strukturelemente der nationalsozialistischen und stalinistischen Herrschaft*, Opladen, 1996; Ian Kershaw/Moshe Lewin (ed.), *Stalinism and Nazism. Dictatorships in Comparison*, Cambridge, Mass., 1997; Dittmar Dahlmann/Gerhard Hirschfeld (ed.), *Lager, Zwangsarbeit, Vertreibung und Deportation. Dimensionen der Massenverbrechen in der Sowjetunion und in Deutschland 1933-1945*, Essen, 1999.

15 “Historikerstreit”, *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*, Mnih, 1987.

16 Michael Geyer/Sheila Fitzpatrick, “Introduction: After Totalitarianism - Stalinism and Nazism Compared”, a.g.y. (ed.), *Beyond Totalitarianism. Stalinism and Nazism Compared*. Cambridge 2009, s. 1-37. Burada araştırmaların şu andaki düzeyinin tafsilatlı ve eleştirel yorumu da bulunabilir.

17 *A.g.e.*, s. 19-26.

türmasının asıl sorunu, ikisinin ortak görünen fenomenolojik yönleriyle tamamen farklı işlevsel yönlerinin bir *tertium comparationis* [benzetme yönü] temelinde bir araya getirilmesinin, ne yöntem ne de içerik olarak bir çözüme ulaştırılabilmiş olmasıdır. Bu eksiklik alanda çalışan bilim insanlarının sayısı iki katına çıkarılarak ikame edilmeye çalışılmıştır, ama yöntemsel bir iyileştirmeden söz etmek, fazla iddialı olacaktır. Evvelce bir tarihçinin kafasında varolan olgular arası uyumsuzluk, şimdi biri nasyonaldosyalizmde diğerk Stalinizmde yoğunlaşmış iki uzman tarafından üretilmektedir. Bu yöntem muhakkak ki daha hassas bir ampirik yeniden kurgulamaya imkân sağlar, ama karşılaştırma açısından değışken bir şey olmamıştır. Daha fazla insan gücü girdisi sadece, karşılaştırılabilirliğin araştırılan nesnenin niteliklerinde içerilmediğini, aksine karşılaştırmanın bir düşünme işleminin ve sistemleştirme-kategorize etme fiillerinin bir neticesi olduğunu maskelemeye yarayabilir. Bu sürece bir yerine iki kafanın eşlik etmesi neye yarar? *Bir kadın tarihçinin yazdığı bir kitabın başlığının tam 25 sene sonra iki tarihçi tarafından yazılan başka bir kitabın başlığı olarak –herhangi bir atıfta bulunmaksızın– tekrar ortaya çıkması ve başa gelebilmektedir. Bu bir tesadüf değil, mukayesenin bir semptomudur.*¹⁸

Stalinizm-nasyonaldosyalizm karşılaştırmaları için karakteristik bir özellik de 1930'lar ve İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki Stalinizmin sıklıkla kendi geçmişinden ve sonraki gelişmesinden ayrı tutulmasıdır. Sovyet tarihinin belirli bir dönemi adeta sarıp sarmalanır ve sistematik olarak nasyonaldosyalizmle ilişkilendirilir. Bu belki yöntemsel olarak haklı gösterilebilir ve yöntem üzerine tartışmaların çoğunda bu tür bir karşılaştırma kesinkes reddedilmez, fakat aslına bakılırsa burada dolambaçlı bir gerekçelendirme kullanılmaktadır: Bloch'un, gelişmeleri kendi zamanları içerisinde incelemek ve gelişme dinamiğini karşılaştırmanın bir parçası olarak dikkate alma yolunda-

18 Helène Carrère d'Encausse, *Stalin. Order through Terror*, Londra, 1981; Jörg Baberowski/Anselm Doering-Manteuffel, *Ordnung durch Terror. Gewaltexzess und Vernichtung im nationalsozialistischen und stalinistischen Imperium*, Bonn, 2006.

ki önerisine Stalinizm ve nasyonalsosyalizmi aşağı yukarı aynı zamanda başlatarak uyulmaktadır, ama bunun bedeli her ikisinin de kendi içinde tecrit edilmiş kısa birer dönem karakteri edinmesidir. Sovyet tarihçilerinin çoğu bu saptamaya, Stalinizm araştırmaları artık bağımsız –ama ne yazık ki Stalinizmin, öncülü ya da takipçisi olan evrelerle bağlantısını sıkça kaybeden ve bu dönemin Sovyet tarihinin bütünlüğü içerisinde incelenmesi gerektiğini gözden kaçıran–¹⁹ bir araştırma sahası haline gelmiş olsa da katılmak istemeyecektir. Stalinizmin 1945’ten sonra nasıl devam ettiği de genellikle gözlerden ırak kalır, çünkü mukayeseli bakışın nesnesi ortadan kaybolmuştur. Peki, nasyonalsosyalizme karşı kazanılan zaferin karşılaştırma için anlamı nedir? Stalinistler faaliyetlerine devam etmişlerdir ve hareket tarzları bazı konularda 1945 öncesinden farklıdır. O takdirde “Yüksek Stalinizmi” [Stalinizmin zirvedeki evresini, 1936-1953]²⁰ kapsamaktan dahi aciz nasyonalsosyalizm-Stalinizm karşılaştırmaları ne işe yarayacaktır? Mukayeseleri konu alan araştırmaların çoğu bu konuda suskun kalır.

Nasyonalsosyalizm-Stalinizm karşılaştırmasının, kullanım alanının siyasi arka planından kopmadığını da bu bağlamda dile getirmek gerekir. Çünkü bu karşılaştırmanın onu yapanlar tarafından üzerinde düşünülmesi gereken bir tarihi vardır. Karşılaştırma bilimsel olarak “masum” değildir, her zaman, arasına mesafe koymak istediğinde dahi, totalitarizmle bağlantılıdır. Totalitarizm teorisi, Stalinizm’in sadece Bolşevik safhasını nasyonalsosyalizmle ilişkilendirerek, Sovyet Rusya’da 1929’dan önce olan bitenleri ve daha da önemlisi rejimin 1953’ten sonra ne dereceye kadar “totaliterler karakterinden arınabildiği” sorusunu büyük ölçüde göz ardı ederek karşılaştırma perspektiflerinde bir daralmaya yol açmakla kalmamış, aynı zamanda nasyonalsosyalizmin faşizmle karşılaştırma perspektifinden

19 Stefan Plaggenborg, “Sowjetische Geschichte in der Zeitgeschichte Europas”, Alexander Nützenadel/Wolfgang Schieder (ed.), *Zeitgeschichte als Problem. Nationale Traditionen und Perspektiven der Forschung in Europa*, Göttingen, 2003 (= *Geschichte und Gesellschaft*, Özel sayı, 20), s. 225-256; a.g.y., “Die Sowjetunion - Versuch einer Bilanz”, *Osteuropa* 51 (2001), s. 761-778.

20 Graeme Gill, *Stalinism*, Houndmills, 1990, s. 35.

kısmen kopmasına neden olmuştur. Wolfgang Schieder, daraltılmış totalizm karşılaştırmaları sorununun ana hatlarını faşizm-nasyonalsosyalizm tartışmalarının oluşturduğu siyasi arka plana yaslanarak tekrar tekrar ortaya koymuş ve bu iki ideolojiyi birbirinden ayırmamak gerektiğini ısrarla savunmuştur. Schieder bugün hâlâ, (Alman) nasyonalsosyalizm dönemi tarihçilerine nasyonalsosyalizmin İtalyan faşizmiyle yakın bir akrabalığı olduğunu ve bu akrabalığın adamakıllı ele alınıp tahlil edilmesinin gerekliliğini yılmadan usanmadan hatırlatmaktadır.²¹ Totalitarizm teorisinin yol açtığı daralma yüzünden nasyonalsosyalizm kavramının İtalya’da faşizmin gelişmesiyle bağlantılı olduğu ve ilk kez İtalya’da antifaşist muhalefet saflarında ortaya çıktığı gerçeği neredeyse tamamen unutulmuştur. Orada, Sovyet Rusya ve İtalya’daki yeni tür diktatörlükler üzerine karşılaştırmalı düşünceler üretilmişti. Komünizm ve faşizmin her ikisini de aynı ölçüde insanın özgürlüğüne yönelmiş birer saldırı olarak gören liberal sağ ve Katolik antifaşist muhalefet “totaliter devlete” yöneltilen eleştirinin kaynağıydı. Bu bağlamda; 1930’lu yıllarda Vatikan engizisyonunda faşizm, nasyonalsosyalizm ve komünizm (yani Stalinizm) karşılaştırmalarının yoğun bir biçimde tartışıldığını da²² söylemeden geçmemek gerekir. Bugün karşılaştırmalı çalışmalar yapan tarihçilerin bu manevi kardeşliğin tadını yeterince çıkartabildikleri şüphelidir. Bireyin özgürlüğü ile kitle toplumundaki terörist devlet arasındaki ilişkinin çarpıklığı Hannah Arendt’in *Totalitarizmin Kaynakları* adlı eserinin de esasını oluşturur.²³ Arendt, nasyonalsosyalizm ve komünizmi –daha da kesin söylemek gerekirse Sovyetler tarafında sadece Stalinizmi– içine soktuğu

21 Wolfgang Schieder, *Faschistische Diktaturen. Studien zu Italien und Deutschland*, Göttingen, 2008; MacGregor Knox, *To the Threshold of Power, 1922/33. Origins and Dynamics of the Fascist and National Socialist Dictatorships*, cilt 1, Cambridge, Mass, 2007.

22 Hubert Wolf, “Pius XI. und die ‘Zeitirrtümer’. Die Initiativen der römischen Inquisition gegen Rassismus und Nationalsozialismus”, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 53 (2005), s. 1-42.

23 Hannah Arendt, *Elemente und Ursprünge des Totalitarismus. Antisemitismus, Imperialismus, Totalitarismus*, Münih, 2003 [*Totalitarizmin Kaynakları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009].

mutlak iktidar kümesinden İtalyan faşizmini kesinkes çıkartarak totalitarizmin kapsamını daraltmıştı.²⁴ Arendt'in çığır açıcı kitabına mesafeli bir konum alan totalitarizm teorisi araştırmaları, Soğuk Savaş'ın başlamasından sonra, totalitarizmi tanımlayan yeni bir nitelikler listesi hazırlayarak onun bir ke-re daha, bu defa da sadece komünizmi içerecek kadar daraltıl-masında büyük pay sahibi oldular. Bu yeni listenin paha biçil-mez bir avantajı vardı, başından sonuna doğruydu, çünkü Sov-yet sisteminden türetilerek hazırlanmıştı.²⁵ Doğu-Batı çatışma-sıyla ciddi bir politik anlam da yüklenen totalitarizmin kariye-ri hızla yükseldi. Totalitarizm teorisinin Soğuk Savaş'ın başla-rında ABD'deki kullanımının arka planı üzerine Abbott Glea-son'un yaptığı araştırmanın yayımlanmasıyla bu teorinin bilim-sel olarak öldüğünü düşünenler yanıldıklarını gördüler.²⁶ Teo-ri, nasyonaldosyalizm-Stalinizm karşılaştırmalarında, yazarları bu arada ona açıkça sırt çevirmiş olsalar da, mevcudiyetini sür-dürüyor. Totalitarizm teorisinin ısrarla önerdiği ve hep uygu-ladığı karşılaştırmayı hayata geçiriyorlar, tek fark artık onu to-talitarizmi anmadan kurguluyor olmaları. Ama aslında tam da bu durum bu özgül karşılaştırmaların tarihini karartıyor, sade-ce bu karşılaştırmayı yapmayanlar bu sansürden paçayı kurtarabiliyorlar.

Ne ile neyin ve niçin karşılaştırıldığı hususunda okuru ay-dınlatmakta ve karşılaştırmaların köklerinin hangi gelenekle-re dayandığının hesabını vermekte bir mahzur yok. Elinizde-ki karşılaştırma için, önceki satırlarda ana hatları çizilen totali-tarizm tartışmalarının referans sistemi içerisinde yer almamak her halükârda büyük kazançtır. Kemalizm hiçbir zaman, İtal-yan faşizmiyse 1945'ten beri bu tür bir tartışmanın ciddi bir şe-killde nesnesi olmamıştır, böylelikle bu alanda bağlantı nokta-

24 A.g.e., s. 664, 704.

25 Carl Joachim Friedrich (ed.), *Totalitarianism. Proceedings of a Conference Held at the American Academy of Arts and Science*, Mart 1953, Cambridge, Mass., 1954; a.g.y., *Totalitäre Diktatur*, Stuttgart, 1957.

26 Abbott Gleason, *Totalitarianism. The Inner History of the Cold War*. New York, Oxford, 1995, s. 13-30. Sovyetler Birliği'nde totalitarizm kavramının kullanı-mı hakkında bkz. a.g.e., s. 72-88, 121-142.

ları sadece Sovyet sosyalizmi –yalnızca Stalinizm değil– üzerinden ortaya çıkacaktır. Faşizm, Kemalizm ve Sovyet sosyalizmi karşılaştırması bu açıdan “masumdur”. Totalitarizmin fazlasıyla yüklü ve siyasileştirilmiş geçmişi göz önüne alındığında bu bir avantajdır.

Bu kitapta Bloch’un önerdiği mukayeseli modelin tarihselleştirme geleneği sürdürüldü, fakat bu sırada Bloch’un yaklaşımına yeni yayınlarda yöneltilen eleştiriler de göz ardı edilmedi.²⁷ Bu nedenle burada, örneğin sosyolog Michael Mann’ın karşılaştırmalı *Fascists* araştırmasını karakterize eden türden tanımlamalar söz konusu olmayacak. Mann’ın araştırması bütün saygın sistematığına ve eylem teorisini temel alan yaklaşımına rağmen terminolojik bir koordinat sistemi oluşturur ve –bu defa– faşist hareket ve rejimleri, hangi tarihte ortaya çıktıklarına aldırmaksızın, bu sistem içinde tasnif eder.²⁸ Bu yöntem iki nedenden ötürü tereddüt uyandırır: Birincisi, tarihsel analizleri tanımlara bağlamaktadır ki aslında yeni dönem faşizm araştırmalarını güçlü kılan nokta tam da tanımlara saplanmaktan kurtulmuş olmalarıdır. İkincisi, sosyologların tarih biliminde 20. yüzyıl incelenirken önemli bir rol oynayan “kuramları”, –özellikle de Zygmunt Bauman’ın modernlik teorisi–, içinden çıkarıldıkları Batı Avrupa bağlamını terk ettikleri anda, en kabadayısı orta menzilli birer kuram halini alır.²⁹ Sosyolog Hans Joas, olgusallıkla soyutlama arasındaki farkı irdeledikten sonra buradan, haklı olarak, sosyolojik teoriyi tarihçinin nesnesiyle kurduğu mahrem ilişkiyle bağlantılandırmanın gerekli olduğu sonucunu çıkarmıştır.³⁰ Karşılaştırma bu noktadan yola çıkabilir, çünkü o da kategorilere ve işlevlere dair tasvir ve kavram üretiminin bir türünü oluşturur.

Kemalizm, Sovyet sosyalizmi ve İtalyan faşizminin muka-

27 8 no.lu dipnotta belirtilen kaynak dışında Herbst, *Komplexität*, s. 94.

28 Michael Mann, *Fascists*, Cambridge, 2004 [Türkçesi Ulaş Bayraktar çevirisiyle İletişim Yayınları tarafından yayımlanacak].

29 Stefan Plaggenborg, *Experiment Moderne. Der sowjetische Weg*, Frankfurt a.M., New York, 2006.

30 Hans Joas, “Die Modernität des Krieges. Die Modernisierungstheorie und das Problem der Gewalt”, *Leviathan* 24 (1996), s. 27.

yesesi, işlevsel bağları referans alan bir karşılaştırma olma gayretindedir,³¹ çünkü farklı fenomenlerin tezahür ettiği üç ülkeye ancak bu şekilde birbiriyle ilişkilendirilebilir. Troçki bu tutumu Hitler-Almanya, Mussolini-İtalya, Roosevelt-Amerika üzerine yukarıdaki satırlarda aktarılmış sözleriyle daha 1936'da, yöntem bilimi açısından üzerinde yeterince düşünülmemiş fakat yöntem olarak doğru bir şekilde ortaya koymuştu. Bunu yaparken devletçiliği referans noktası olarak içine sokup karşılaştırmanın farklı öğelerini birbiriyle bağlantılandıran sosyal bağı tamamen farklı dış şartlar altında tanımlamıştı. Başlıkları karşılaştırmanın yönüne işaret eden bundan sonraki bölümlerde de aynı şeyi yapacağız. Örneğin savaşın taraflarından, korporatizm ve devletçilikten bahsedildiğinde, iktidarın görünen (örgütsel ve kurumsal) yönlerinden ziyade bir diktatörlük modeli içinde şekillenen işlevsel bağlar söz konusu olacak; baskı dinamikleri incelenirken şiddetin göze görünen şeklinden çok bu toplumların her birindeki işlevine yoğunlaşılacak. Karizmatik iktidar konusundaysa bağlantı herhalde yeterince açık.

Son olarak, Mussolini ve Mustafa Kemal'in bölümün başında alıntılıdığımız sözlerini bir kere daha ele alalım. Her ikisi de karşılaştırmayı şüpheli bir konuma oturtan bir milli yolu ima eder. Halbuki Mustafa Kemal sadece Taksim meydanındaki bahsettiğimiz anıtı gözünün önüne getirdiğinde bile böyle bir ifadenin ne kadar gerçeklikten uzak olduğunu fark edebilirdi. Kendi kendisiyle kalan, durağan bir milli tarih tasavvurunu ayakta tutmak mümkün değildir. Tarihsel karşılaştırmalar, tarihsel bir dönüşüm ve gelişme sürecinin nedenlerine sadece tek bir toplumda rastlamanın ne derecede imkânsız olduğunu gösterir. Karşılaştırma bu nedenlerin tarihselleştirilmesini ulusüstü bir düzeye taşır ve Duce ya da ulu önderin kendi rejimleri için iddia ettikleri emsalsizliği sorgular. Bu sıradışılık iddiası gerçekten de bu rejimlerin kendileri hakkındaki algılarının bir parçasıydı,³² bir yandan karşılaştırmanın önünde bir engel

31 Herbst, *Komplexität*, s. 86-89.

32 Fakat buradan istisnacılığın enternasyonalizmi engellediği anlamı çıkarılmamalıdır. Bu Sovyetler Birliği için kabul edilebilir bir iddia değildir, kısmen fa-

oluştururken diğer taraftan da önderin yorum hükümlerini güçlendiriyordu. Ayrıca bu ülkelerde tarih bilimi milli bakış açısının çizgisinden pek ayrılmadı, böylece yüksek yerden gelen emsalsizlik kararı da ister istemez teyit edilmiş oluyordu. Artık bu çerçevenin dışına çıkmanın zamanıdır.

Kitabın ele aldığı üç rejimin mukayesesini, bu arka plan önünde yorumlamak gerekir. Ama böylece bütün sorunların ortadan kaldırıldığı akıldan bile geçmemelidir. Kemalizm, faşizm ve sosyalizmi karşılaştıran bir araştırmacı sonraki kuşakların ve sağ kalan rejimzedelerin değer yargılarıyla da meşgul olmak zorunda kalacaktır. Faşizm ve sosyalizme dair tarihsel ve etik hükümler verilmiştir. Bu nedenle karşılaştırmanın, üç rejimin tarihsel değerlendirme ve (tarihsel analizi ikame etmeyen) değer yargıları açısından aynı basamakta olup olmadığını aydınlatması gerekir. Nihayetinde hep aynı soru karşımıza çıkar: Üç rejimin insan hayatının yok edilmesi açısından benzerlikleri var mıdır?

Bu sorunun bir çözümü var gibi görünüyor. Hans Mommsen, Stalinizm ve nasyonalsosyalizmi dünya tarihine etkilerinden yola çıkarak anlamaya çalışmanın yöntemsel açıdan yenilikçi olduğunu iddia etmişti.³³ Bu rejimlerin kaç insanın canına ve ne kadar büyük maddi zararlara mal olduğu düşünüldüğünde Mommsen'in bu –pek de yeni olmayan– fikrine kimse'nin kayıtsız kalması mümkün değildir; ama bu düşünce, iki nedenle ilk anda sanıldığından daha müphemdir: Birincisi, ne çare ki tarihçiler öncelikle bir olgunun nereden kaynaklandığına bakarlar. Tabii ki bu olgunun dünya tarihine etkileri de anlaşılmalıdır, ama tarihsel olanın dışında bir bakış tarihçi için mümkün müdür? İkincisi, 20. yüzyılın küresel tarihine dair, Mommsen'in ifadesinin örtülü bir biçimde içerdiği resim, canavarca-olmayanın tarih yazımı açısından ne derece önemli olduğu sorusunu gündeme getirir: Katil rejimler tarihsel açıdan,

şizm için de geçerli değildir. Ama genişleme imkânları ilk senelerde kısıtlı kalmıştır.

33 Hans Mommsen, "Vorwort", Baberowski/Doering-Manteuffel, *Ordnung*, s. 714.

insan hayatını kitlesel olarak yok etmek ve ırkçılıkla öne çıkmayan, bu nedenle tarih yazımı açısından her zaman büyük mücrim sistemlerin gölgesinde kalan diğerlerinden daha mı mühimdirler? Bu soruyu sormak canavarca olanın incelenmesini bir kenara bırakmak ya da boyutunu küçültmek anlamına gelmez, çünkü tarihçi ve kolektif hafıza için tarihten yakayı kurtarmak esasen mümkün değildir ve geçmişin araştırılması hafızanın ikame edilemez bir parçası olmak zorundadır. Fakat Mommsen'in ifadesinde sorunun nerede olduğunu, Türkiye'nin tarihi gösterir. Alman tarih biliminin bir ülkeyi algılaması için ülkenin geçmişinde bir soykırım bulunması şarttır, aksi takdirde söz konusu ülkeyle ilgili fazla bir şey bilmeye ihtiyaç yoktur. Nasyonsosyalizm ve Stalinizm bağlamında, –ki Mommsen'in ifadesi de bu bağlamda dile getirilmiştir–, oluşan izlenime bakılırsa, İtalyan faşizmi ve Kemalizmin küresel tarih açısından pek az etkilerinin olduğu, hatta hiç etkileri olmadığı düşünülüyordur. Yeterince kanlı değildirler. Mommsen muhakkak ki bunu kastetmemiştir, ama sorunu ortaya atan oydu. Bu kitapta cürmün büyüklüğü, karşılaştırmanın öğeleri seçilirken dikkate alınan ölçütlerden biri olmayacak.

Karşılaştırma sorununun çözümü, tarihçiyi birbirine paralel anlatılan üç milli tarihin vakanüvisi olarak sahneye çıkartıp, anlatım sırasında, ortak yönlerin ve farklılıkların adeta kendiliğinden ortaya çıkmasıyla bulunamaz.³⁴ Burada planlanan daha ziyade asimetrik bir karşılaştırmadır. Bunun işlevsel ve yönetsel bir avantajı da vardır, çünkü böylece karşılaştırmanın yapısı çok daha iyi şekillendirilebilir. Bu araştırmada eşit ağırlıklı üçlü ilişkiler kurmak her zaman mantıklı olmayacaktı, bu nedenle değişen odaklanmalarla çalışma özgürlüğünü kendime tanıdım. Kimi zaman İtalya'ya kimi zaman Sovyetler Birliği'ne daha fazla odaklanılacak ama Türkiye hep odak noktasında kalacak ve bu sırada benzerliklerin seçimi ve derecesi, tayin edilen *tertium comparationis* tarafından belirlenecek. Türkiye'nin bu karşılaştırmada özel bir ağırlığı olması, sadece önceki

34 Threshold Knox karşılaştırmayı paralel tasvirlerle yapar, fakat bu sırada zaman zaman sistematiği kaybeder.

satırlarda da yakınılan, tarihinin Almanya’da pek bilinmemesi gerçeğiyle değil, karşılaştırmanın daha da önemli olan yönetsel tarafıyla –karşılaştırmanın açılarını belirlerken, zorunlu olarak, Avrupa-merkezci tasavvurun akıntısına kapılmamakla, bir “ilhak”tan kaçınmakla–³⁵ alakalıdır. Diğer taraftan Türkiye’nin 1923’ten sonra, Avrupalılaşmaktan daha fazla hiçbir şey için gayret göstermemiş olması, yine sorunu hafifletir.

Son olarak Mommsen’in aktarılan önerisini yönetsel açıdan sorgulamayan fakat tarihsel önem açısından genişleten nedenleri sıralayalım. Burada tarihi heybete sahip üç rejim ilişkilendiriliyor; bu rejimler hem kendi toplumları için 20. yüzyılın hiç tereddütsüz en önemli dönemini kapsamış hem de Avrupa ve Avrupa dışı tarih süreçlerinde bunun da ötesine geçen anlamlar kazanmışlardır. İsteseniz de istemeseniz de faşizm “İtalya’nın 20. yüzyıla en önemli *katkısıdır*”,³⁶ Sovyet sosyalizmi dönemi –sadece Stalinizm değil– o kadar temel bir anlama sahiptir ki Eric Hobsbawm gibi önemli bir şahsiyet dahi onu 20. yüzyılla özdeş kabul eder.³⁷ Kemalizm de önem açısından diğer iki rejimden hiç geri kalmaz, çünkü esasen 20. yüzyılda Avrupa’daki gelişmelerin, sadece bu defa Avrupa Anadolu’da yer aldığından fazla göze çarpmayan ve memnuniyetle unutulmuş ak-rabasıdır. Bu durumun bu kitap için anlamı, zahiri benzeşimlerden türeyen karşılaştırma konuları tanımlamak değil, bu üç rejimi Birinci Dünya Savaşı’nın akıl almaz felaketlerinden sonra daha iyi bir geleceği şekillendirmeye dönük alternatif tasarımlar olarak tasvir etmektir. Bu üç rejim Lev Troçki’nin yorumuyla mukayeseli olarak “simetrik fenomenlerdir;”³⁸ Wolfgang Schivelbusch onları “uzak akrabalar” olarak niteler, çünkü Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra mümkün hale gelmiş üç yolu gösterirler.

35 Herbst, *Komplexität*, s. 97.

36 Christof Dipper/Rainer Hudemann/Jens Petersen (ed.), *Faschismus und Faschismen im Vergleich. Wolfgang Schieder zum 60. Geburtstag*, Köln, 1998, s. 14, vurgu orjinal metindedir.

37 Hobsbawm, *a.g.e.*

38 Trozki, *Revolution...*, s. 279.